

Datorită precarității izvoarelor, universul religios al comunităților rurale transilvănene are prea puține repere spre a fi cunoscut. Adeseori, doar manifestările pioase ale elitelor sau lăcașul de cult, prin vechime și înzestrări, mai pot face dovada că într-un oarecare sat medieval, au existat și forme superioare de practică religioasă. Ne interesează aici o discuție asupra acestor două repere, aplicată la cazul bisericii din Bârsău (jud. Hunedoara). Vom vedea care îi sunt sursele documentare și în ce măsură acestea pot susține o dată de întemeiere sau tezele legate de implicațiile ctitoricești ale unor membri din elita socială sau politică, intrați în stăpânirea localității pe parcursul celor două secole; totodată, cum apare și se justifică, în plan social sau religios, actul ctitoririi.

Obiectivul nostru este deja un loc comun pentru literatura de specialitate, îndeosebi datorită studiilor și sintezelor de istoria artei sau arhitecturii medievale, care îl citează drept un bun exemplu de “arhitectură românească”, de secol XV, influențat de gotic sau drept lăcaș de cult ce a beneficiat de atenția unor ctitori de renume în secolul al XVI-lea¹.

La o privire mai atentă asupra literaturii acumulate se poate observa că au fost colportate de la o referință la alta o serie de interpretări insuficient de nuanțate sau lipsite de temei documentar. Situația este în bună măsură datorată condițiilor la care au fost supuse cele câteva surse primare de care dispune.

Până în perioada modernă, din documentele scrise nu avem nici o informație directă despre existența unei construcții medievale de cult sau despre vreun preot care s-o fi slujit. Abia din secolul al XVIII-lea, de la Bârsău a fost cunoscută o inscripție funerară, iar din următorul și biserica satului, locul din care provenenea². Lui Torma Károly îi datorăm prima cercetare de teren mai amănunțită³, ca și prima descriere publicată – e drept, pe alocuri defectuoasă, a tot ce a fost considerat valoros în zonă: biserica, aflată într-o avansată stare de

¹ Spre exemplu V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania*, 1930, p. 11-12; R. Popa, *Vechile biserici de zid din eparhia Aradului și pictura lor*, în *Eparhia Aradului. Istorie. Viața culturală. Monumente de artă*, 1989; Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică*, 18, nr. 1, p. 41; M. Porumb, *Dicționarul de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, Buc., 1998, p. 36; C. Moisesescu, *Arhitectura românească veche*, I. Buc., 2001, p. 181-182. Alte titluri vor fi citate pe parcursul lucrării, în funcție de problematica abordată.

² S. Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bârsău în județul Hunedoara*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania. 1930-1931, 1932*, p. 141.

³ Torma K., *A Berekszői régi templom Hunyadmegyében*, în *Archaeológiai Közlemények*, XIII, 1879, p. 50-61.

degradare, fresca interioară cu un tablou votiv și câteva resturi ale unor monumente funerare cu inscripții. La numai câțiva ani distanță de vizita lui Torma, starea bisericii, amenințată cu demolarea, a atras și atenția celor interesați atunci de soarta monumentelor, astfel că cei trimiși teren – Horváth Miklós și Szinte Gábor –, ne-au lăsat, din anii 1882, 1883 și 1886, mai multe relevee planimetrice și iconografice, atât pentru pictura găsită la interior, cât și pentru o serie de ornamente cioplite în piatră⁴.

După anul 1886, biserica a cunoscut o perioadă de reparații, care au constatat în refacerea părții vestice a navei cu turnul, lărgirea ferestrelor și tencuirea integrală⁵, iar desenele din anii 1882-1886, au fost trimise la Arhiva Comisiei Monumentelor din Budapesta. Cu toate că au fost semnalate de mai multe ori în literatură⁶, principalele surse care documentau despre relația dintre biserică și unii ctitori au rămas inaccesibile cercetării.

La publicare, Torma și-a însoțit materialul și de o serie de supoziții, printre care și aceea că acolo a fost ctitoria a două doamne nobile (presupuse a fi Mara și Catarina) din familia nobilului sârb Nicolae Cherepovici și că pictura aparține secolului al XVI-lea. Articolul a fost cunoscut de o parte din cei care au discutat despre arhitectura medievală hunedoreană sau despre ctitorii de la Bârsău, dar pentru că a redat un plan și dimensiuni eronate pentru biserică, aceasta a fost considerată multă vreme dispărută. În aceste condiții, toate teoriile construite pe parcursul secolului XX despre acest subiect, au rămas să facă trimitere la articolul lui Torma, la fragmentele epigrafelor pe care le citise și la foarte puținele izvoare scrise ce aminteau de membri ai familiei Cherepovici.

Corecția privind existența vechii biserici a fost făcută numai după alte cercetări de teren, din anii 1966 și 1969. S-a observat atunci că după planimetrie și caracteristicile bolții altarului, construcția este medievală și ar putea data din secolul XV-lea⁷. Devenită monument, a intrat apoi și în atenția specialiștilor în conservare și restaurare, atât pentru arhitectură, cât și pentru pictură⁸, dar nici una dintre aceste cercetări nu a fost încheiată, rezultatele publicate însemnând câteva

⁴ Din cele 21 de copii, 19 pot fi consultate la *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Tervtár* (inițial *Műemlékek Országos Bizottsága, MOB*), Bp., K. 4800-02, 13519 (cu vechile numere ale MOB: 5216-5219), FM 41-51 (MOB. 545-555), 54-58 (MOB. 558-562) (în continuare, *KÖH. Tervtár*), iar două la *Néprajzi Múzeum. Adattár*, Bp. (MOB. 556-557).

⁵ Lucrări identificate în elevație de către Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 41 și la nivelul fundațiilor de către Luminița Dumitriu, "Sfântul Nicolae" Church from Bârsău, Hunedoara County, în *Cercetări Arheologice*, XI (2000), p. 189-196. Anterior, bolta navei fusese acoperită cu var: Torma K., *op. cit.*, p. 54, fapt ce explică și absența copiilor pentru pictura din această zonă.

⁶ Szinte G., Kolczvár, în *HTRTE*. VII (1891), p. 29, 70-74; Gerece P., *A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke*, în *Magyarország Műemlékei*, I, Bp., 1905, p. 267-269; S. Dragomir, *op. cit.*, p. 143; C. Petranu, *L'art Roumain de Transylvanie*, Buc., 1938, p. 36; Radocsay D., *A középkori Magyarország falképei*, Bp., 1954, p. 117; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, Buc., 1959, p. 758 (cu una dintre schițele lui Szinte la fig. 723).

⁷ Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 41; ulterior, autoarea a revenit cu o datare mai restrânsă, în a doua jumătate a secolului eadem, *Spread of byzantine tradition in medieval architecture of Romanian masonry churches in Transylvania*, în *Etudes byzantines et postbyzantines*, I (1979), p. 202.

⁸ S-a studiat paramentul exterior și a fost sondat interiorul pentru a se verifica dacă mai există frescă.

observații legate de caracteristicile arhitecturale și de încadrarea lor tipologică. Într-o situație similară se află și cercetarea arheologică inițiată în anul 1976, care a adus importante informații cu privire la configurația medievală a edificiului și la funcția dublă de spațiu liturgic și funerar, dar nu a reușit să furnizeze elemente certe pentru o întemeiere mai timpurie de secolul al XVI-lea⁹.

Așadar, fiind o datare relativă, dar care s-a validat în literatură, secolul al XV-lea va fi punctul de plecare pentru o analiză privind vechimea bisericii și posibilitățile săi fondatori sau patroni laici¹⁰. Despre o elită socială sau despre o colectivitate sătească¹¹, beneficiare ale unui spațiu de cult în acest segment temporal nu există surse directe, astfel că, datorită relației care a funcționat în perioada medievală între dreptul de patronat și cel de proprietate, nu ne rămâne decât să vedem cu cine este asociat numele așezării.

Până la data primei atestări – 1440 – Bârsăul fusese posesiune regală; în acel an era scos de către regele Vladislav I de sub atârnarea voievodului și donat, împreună cu Șoimușul și alte posesiuni, celor doi Ioani, fiii lui Voicu, bani de Severin¹². Hunedorenii au avut Bârsăul în stăpânire, dar rolul lor în întemeierea bisericii nu poate fi susținut cu fermitate. Există în istoriografie o asemenea supoziție¹³, dar care a fost formulată datorită donației mai sus-invocate și unei eronate filiații planimetrice care ar exista între biserica satului și capela castelului din Hunedoara¹⁴. La aceste presupuse indicii ar fi de adăugat un altul, cel mai pertinent, dar în același timp insuficient în cazul unei ctitoriri. În 1447, pe baza unui act anterior, Ioan de Hunedoara urma să fie introdus în stăpânirea domeniului cetății Deva. Faptul s-a petrecut efectiv în 1453, an în care sunt înregistrate toate așezările aparținătoare domeniului, inclusiv Bârsăul¹⁵. Ca și în alte cazuri, introducerea în stăpânire a lui Ioan de Hunedoara s-a făcut cu specificarea dreptului

⁹ Luminița Dumitriu, *op. cit.*, Pl.I.1, p. 191, care datând prima etapă de construcție la mijlocul secolului al XV-lea, a adoptat cronologia relativă susținută de încadrarea stilistică trăsăturilor arhitecturale.

¹⁰ Despre dreptul de patronat în spațiul nostru și despre diferența între cele două calități, mai recent: A. A. Rusu, *Ctitori și biserici în Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 55-56; Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei*, în *Național și universal în istoria românilor*, Buc., 1998, p. 138-140; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Buc., 2000, p. 185-187.

¹¹ Cunoscută ca românească și ortodoxă încă din perioada medievală; o trimitere documentară în acest sens regăsim pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea: *in pago Valachico propre Devam* (Torma K., *op. cit.*, p. 58).

¹² *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române*. I, Buc., 1977, nr. 259.

¹³ "The erection of the Bârsău church probably supported by Iancu de Hunedoara, since he and his brother John had been granted the Bârsău estate in 1440, as a reward for this deeds of valour in the fights against the Turks". Eugenia Greceanu, *Spread of Byzantine tradition ...*, p. 203.

¹⁴ Discutată cu alt prilej: Ileana Burnichioiu, *Despre tipologizare în arhitectură: bisericile gotice din Transilvania cu închiderile de altar în ax*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, I, coord. Kiss Imola, Szócs P. L., Satu Mare, 1999, p. 107-120.

¹⁵ Este de presupus că și înainte de 1440, Bârsăul a fost tot al cetății. A. Răduțiu, *Domeniul cetății Deva. Localitățile: 1453-1673*, în *Studii Istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșanu*, red. N. Edroiu, Cluj-Napoca, 1998, p. 65, 67.

de patronat asupra bisericilor, dar la modul general, fără ca acestea să fie numite¹⁶. Așadar, mai mult decât că existau deja biserici pe domeniul primit, ajunse astfel sub patronajul său, documentul nu ne transmite.

După anul 1456, nu avem decât mențiuni despre treceri ale așezării de la un posesor la altul, posesori care în general și-au avut reședințele în cu totul alte locuri decât în comitatul Hunedoarei. Deși nu pot fi creionate cu prea multă fidelitate, aceste schimbări par să se constituie în condiții prea puțin favorabile fondării unui lăcaș de cult. Domeniul Devei rămâne Elisabetei Szilágyi, după care ajunge la viitorul rege Matia¹⁷. La 1491, când avem din nou lista așezărilor, Șoimușul cu pertinențele sale nu mai apare¹⁸, pentru că fusese donat sau zălogit de mai multe ori, separat. Din acest răstimp, am reținut două situații. În anul 1459, când este zălogit, la instalarea lui Ștefan de Hidrifaia și Mihail Zekel, pentru Bârsău au existat obiecții, dar fără să se știe cine le-a formulat. Informația poate fi corelată cu alta din 1465, când Matia a donat Șoimușul lui Ioan Ungur de Nădăștia și când printre moșii era inclusă doar o jumătate a Bârsăului¹⁹. Am fi tentați să credem că cei care s-au împotrivit au fost cnezi sau nobili locali, dar nici despre existența lor nu sunt date. Istoriografia ne furnizează numele unui personaj cu titlu nobiliar *de Berekzow*, dar faptul nu-i certifică originea hunedoreană. Este vorba despre unul dintre familiarii lui Ioan de Hunedoara, Petru, fiul lui Iacob *de Berekzow*, recompensat la 1448 cu o *diploma armalis*²⁰, cunoscut și ca avocat al conventului din Cluj-Mănăstur (1458) ori ca *sigillator* al cămării de sare din Turda (1472)²¹. Particula de nobilitate, ca și numele celor mai apropiate rude ale diacului Petru, din care sunt semnalati, Iacob (tatăl), Ursula (soția) și Toma (fiul), fac mai degrabă trimitere la o localitate eponimă din Banat și la nobilii ei²².

Donajia din anul 1465 a fost confirmată și în 1479, la acordarea unor posesiuni din comitatul Hunedoarei prin care regele Matia și-a acoperit o datorie de 12000 de florini față de magnatul Ioan Ungur²³. Bârsăul rămâne în același patrimoniu, fiind ulterior moștenit de fiul său, Ioan II Ungur²⁴, care-l păstrează până la moarte. Situația se complică după 1506 datorită pretențiilor de moștenire manifestate în lipsa urmașilor pe linie masculină de către Ioan Arca din Densuș, Mihail de Zob – cu care cel dintâi Ioan Ungur încheiase un act de înfrățire încă din 1473, reînnoit și de fiul său – și soția cu fiica celui decedat²⁵. Pentru un scurt timp – anul 1506 – Ioan Arca din Densuș a reușit să intre în stăpânirea unora dintre

¹⁶ I. Drăgan, *op. cit.*, p. 186.

¹⁷ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Bp., 1913, p. 64-66.

¹⁸ A. Răduțiu, *op. cit.*, p. 67.

¹⁹ Csánki D., *op. cit.*, p. 65.

²⁰ A. A. Rusu, *Documente inedite privitoare la comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea, în Sargetia*, XV (1981), p. 92-99; I. Drăgan, *op. cit.*, p. 286.

²¹ *Ibidem*.

²² Borovszky S., *Temes vármegye*, Bp., f. a., p. 228-229; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, Buc., 1967, p. 72.

²³ I. Drăgan, *op. cit.*, p. 149, 396.

²⁴ În 1502 apare tot alături de Șoimuș: Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, II (1485-1556), Bp., 1990, nr. 3364.

²⁵ Csanki D., *op. cit.*, p. 64-65; I. Drăgan, *op. cit.*, p. 396.

moșiile lui Ioan Ungur, dar procesul care a urmat (1507) a fost favorabil lui Mihail de Zob²⁶. Șoimușul a ajuns ulterior printre bunurile lui Gașpar Horváth de Vingard, iar din 1530 – printr-un act al lui Ioan Zapolya, în posesia Miliței Bradach, Antoniei și lui Ioan, fiul lui Mihail Sărăcin²⁷.

Cu astfel de informații din documentele scrise este dificil de stabilit chiar și numai o relație de patronat cu biserica, mai ales că din perspectiva surselor citate, pentru cei care au deținut moșia timp mai îndelungat (parțial sau integral) – Ioan de Hunedoara și Ioan Ungur de Nădăștia, cu familiile lor – ea a fost doar una dintr-un număr mare de posesiuni.

Revenind la construcție, putem sesiza că cele mai clare indicii despre vechime sunt conținute totuși de elevația ei. La cercetarea anterioară asupra arhitecturii deja s-a remarcat că traseul bolții altarului este din piatră și are trăsăturile unei travei cu încrucșare de ogive, iar muchiile sunt lățite ca și când ar fi posedat nervuri de ogivă²⁸. Nu se poate spune însă, că bolta altarului este exclusiv încadrabilă în secolul al XV-lea, așa cum nici planimetria închisă în ax nu poate fi. În rest, nu ne-a rămas nici un alt element de stil gotic provenit de la biserică. Ferestrele și intrările au fost modificate, rămânând, dacă le-au avut, fără profilaturi care să le personalizeze stilistic. Doar două indicii minore ar mai exista, într-o vedere generală schițată de Horváth²⁹, care a reprezentat două ferestre la altar, una pe sud, scundă și cu închidere aproximativ semicirculară (ca și cea de astăzi), iar alta, spre răsărit, îngustă și mai înaltă. Forma simplă, dar de factură gotică a celei dinspre răsărit, ar avea bune analogii la biserica *Sf. Nicolae* din Hunedoara. Este posibil ca în secolul al XVI-lea, bolta din piatră a altarului să fi suferit o adaptare, în felul acesta obținându-se mai mult spațiu pentru frescă, dimensiunile altarului fiind destul de modeste (3,70 x 3,40 m). Faptul este confirmat și de aspectul paramentului exterior al acestui compartiment, la care s-a observat încă din anul 1976, între linia ferestrelor și ultima cornișă, la aproximativ 4,35 m înălțime, o etapă de intervenție³⁰. În secolul al XVI-lea, o refacere ar fi și suferit și nava, în urma căreia a apărut bolta semicilindrică și cu penetrații; acesta a fost executată din cărămidă, spre deosebire de materialul predominant al construcției – piatra³¹. Observațiilor asupra structurii asociem și informația lui Torma³² – verificabilă acum, despre un decor pictat în zona intrării sudice în navă, sub suportul picturii din secolul al XVI-lea. Este vorba de o linie de ocră roșu din zona distrusă a tabloului votiv, ca și de un fragment al unui registru de draperii pe ambrazura dreaptă a intrării sudice în navă, realizate *al secco*. După cum sunt

²⁶ Csanki D., *op. cit.*, p. 65-66. Din 1504, în mod oficial Ioan Arca și-a pierdut toate moșiile, dar sentința a intrat în practică abia după moartea sa, în 1511: I. Drăgan, *op. cit.*, p. 285, 335.

²⁷ Kemény J., *op. cit.*, D 10, p. 72; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 217.

²⁸ Eugenia Greceanu, *Influența gotică ...*, p. 41, nota 43.

²⁹ KÖH. Tervtár, K. 4800 (MOB 5217).

³⁰ Luminița Dumitriu, *op. cit.*, p. 190, nota 4.

³¹ Eugenia Greceanu, *Influența gotică ...*, p. 41; V. Drăguț, *Arta creștină în România. 5. Secolul XVI*, Buc., 1989, p. 268; Luminița Dumitriu, *op. cit.*, p. 190.

³² Torma, *op. cit.*, p. 55.

dispușe liniile de pe ambrazura intrării, avem de-a face poate, cu un desen provizoriu – dar nu pregătitor, pentru pictura secolului al XVI-lea³³.

Pare astfel verosimil ca în veacul al XVI-lea, până să fie pictată, biserica să fi avut nevoie de reparații, iar unul din motivele care le-ar fi dictat poate fi vechimea. Tot în sprijinul vechimii ar mai fi de adăugat și că cea mai indicată analogie a monumentului din Bârsău, apropiată geografic și cu aceleași caracteristici arhitectonice, este deja-menționata biserică *Sf. Nicolae* din Hunedoara (în prima etapă). Cea din urmă beneficiază de o datare anterioară secolului al XV-lea, asigurată de rezultatele cercetării arheologice³⁴.

În ultimele decenii, la biserica din Bârsău s-a produs îndepărtarea unei mari părți din tencuielile secolului al XIX-lea care acopereau pictura, iar în anii din urmă a fost posibil și accesul la copiile realizate de Horváth și Szinte³⁵. Tabloul votiv a fost regăsit pe latura de sud a navei, acolo unde-l plasează sursele mai vechi, înfățișând două femei, în picioare, în timp ce închină macheta bisericii *Sfântului Nicolae*, sfânt redat în planul superior, cu brațele deschise. Deasupra capetelor celor două femei se văd aproape în întregime inscripțiile pictate în limba slavonă. Lizibilitatea inscripțiilor este afectată de urmele stratului de tencuială sub care s-au aflat, încă necurățat. Pe de altă parte, capătul uneia dintre inscripții a fost tăiat la momentul la care a intervenit o lărgire a ferestrei din vecinătatea căreia se afla. În urma confruntării textelor originale cu cele ale copiilor din secolul al XIX-lea³⁶, s-a descifrat în stânga: ГОСПДЖА КАТАРІНА ДЪЩІ ПОКОБІНОГА ГОСПОДАРА НИКОЛЕ ЦРЕПОВИЧА / БИВША ТОУРКОУ ВАЛИНТОВА ГОСПОДЖА, iar în dreapta: ГОСПДЖА МАРА ОВЧАРОВИЧА ПЕТРА ДАШЕРЬ / БИВША ПОКОБІНОГА ГОСПОДАРА МИКОЛЕ ЦРЕПОВИЧА / ГОСПОЖДА.

Fresca a suferit ca urmare a vechimii, intervențiilor localnicilor – care au însemnat și decapări mecanice³⁷, dar și a unei repictări, culoare peste culoare, din anul 1770. Data a fost surprinsă de către Szinte în schița pentru bolta altarului, iar operația pare să fi cuprins tot interiorul bisericii³⁸. Probabil această repictare, care ne permite să vedem doar pe alocuri o pictură de secolul XVI de calitate deosebită (după cum o arată, spre exemplu, chipul lui Isus sau cel al apostolului Ioan din scena *Coborării de pe cruce*, pe latura sudică a navei), a fost executată de către Stan Zugravul, menționat în același an la Bârsău³⁹.

³³ O analiză mai amănunțită a acestor aspecte se vor putea face doar în urma unei cercetări de parament.

³⁴ Z. K. Pinter – M. I. Țiplic, *Cercetările arheologice de la biserica Sf. Nicolae din Hunedoara*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, X (1999) nr. 1-4, p. 62.

³⁵ Doar o acuarală în cazul celui dintâi, cu arhanghelul Gavriil de pe pe ambrazura intrării sudice și schițe grafice în cazul lui Szinte. Inscripțiile copiate de ultimul – cele din tabloul votiv și cea cu numele arhanghelului – au fost de traduse în limba maghiară de către Réthy László.

³⁶ KÖH. Tervtár, FM 57 (MOB 561), 58 (MOB 562).

³⁷ Decapări stimulate de sondajele parietale întreprinse de un pictor restaurator (Dan Căceu?), în pregătirea lucrărilor de conservare – restaurare proiectate de fosta Direcție Monumentelor Istorice.

³⁸ KÖH. Tervtár, FM 42 (MOB 546).

³⁹ Unde se știe deja că a lucrat icoane și uși împărătești: M. Porumb, *op.cit.*, p. 36-37.

Ansamblul își mai așteaptă încă specialiștii în conservare și restaurare. Intervenția de curățire, dacă va mai fi posibilă, va pune în evidență pentru un lăcaș ortodox, în primul rând o frescă din secolul al XVI-lea⁴⁰ pentru care nu mai avem un exemplu transilvănean comparabil. Pictura acestei perioade a fost găsită în navă până în dreptul ușii sudice, ca și în altar; este de presupus că se continua și în partea de vest a navei, înlocuită în secolul al XIX-lea, deși din cercetarea arheologică nu sunt semnalate asemenea urme. În plus, textul lui Torma, imposibil de verificat la acest punct, dă informații și despre câteva urme de frescă în exterior, la stânga și la dreapta uneia dintre ușile pronaosului⁴¹. Starea de conservare a picturii nu permite deocamdată o analiză a programul iconografic⁴², deși ar putea să conțină sugestii legate și de problemele pe care le tratăm⁴³.

În general, imaginea votivă constituie o sursă cu multe valențe. În cazul nostru, pentru descifrarea conținutului tabloului votiv dispunem doar de o parte din jumătatea superioară și de copia lui Szinte⁴⁴. Dincolo de nominalizările fără dubii ale cititorilor, este semnificativ contextul și postura în care sunt redată cele două personaje. *Sfântul Nicolae*, cu cartea sfântă deschisă la piept, binecuvântând cu ambele mâini, domină registrul de deasupra tabloului. Cele două femei nu au atitudine de rugă, ci doar închină macheta bisericii sfântului ales spre a le fi intercesorul actului de pietate, ambele mâini fiindu-le îndreptate în aceeași direcție. Inscriptiile păstrate nu sunt evocatoare de sfinți, ci se limitează la a reda datele

⁴⁰ Cu totul nouă și nu una de secol XV, restaurată, așa cum s-a considerat multă vreme: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 758; V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, Buc., 1970, p. 65, 68; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1982, p. 35, 40. Ar mai fi de studiat și o serie de grafite, vizibile acum în câteva locuri, de pe peretele sudic al navei și din altar. Între ele se află, într-o zonă liberă din partea superioară a tabloului votiv, deasupra modelului bisericii, și unul din secolul al XVIII-lea: *Hic fuit Ladislaus Varadi*. Prezența lui se poate corela cu informațiile despre unele refaceri din același secol, depistate prin cercetarea arheologică: Luminița Dumitriu, *op. cit.*, Pl. I, p. 193.

⁴¹ Torma K., *op. cit.*, p. 54.

⁴² Sursele mai vechi care au semnalat pictura au nominalizat și câteva scene, unele considerate certe și asimilate ca atare de literatura de specialitate: *Fecioara cu Pruncul* tronând, flancată de îngeri, *Împărtășania apostolilor* și teoria *Sf. Ierarhi* din altar, ca și medalioanele cu proroci de pe intradosul arcului de triumf: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 758; M. Porumb, *Pictura românească ...*, p. 40; idem, *Dicționarul ...*, p. 36. La descifrarea altor scene sau la stabilirea ordonanței iconografice ar putea contribui și schițele lui Szinte, cu toate că nu cuprind integral pictura și nu sunt realizate cu foarte multă fidelitate. Întreaga problemă va trebui reluată de o cercetare specială, astfel că nu vom insista asupra analogiilor stilistice deja căutate la alte fresce din Moldova, Țara Românească sau chiar Transilvania sau asupra presupunerilor privind formația pictorilor. Din concluziile formulate anterior, reținem doar catalogarea acestei picturi drept *parte a spiritului de conservare al tradițiilor ortodoxe*, alături de inițiativa ctitoricească a Zamfirei, fiica lui Moise-Vodă, la Prislop, și de fenomenul înmulțirii icoanelor. idem, *Pictura românească ...*, p. 68.

⁴³ Ne referim în primul rând la imaginea dominantă a bolții navei, cu care probabil a fost relaționat tabloul votiv, la un sfânt de pe peretele vestic al altarului, redat în timp ce binecuvântează cu ambele mâini, îndreptat spre răsărit și totodată, spre *Fecioara cu Pruncul* și chiar la sfânta cu machetă de biserică indicată de V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 758.

⁴⁴ KÖH. Tervtár, FM 56 (MOB 560).

esențiale spre a fi recunoscute⁴⁵. Vestimentația ctitoarelor vorbește de un mod de reprezentare al elitei din care fac parte. Costumul Catarinei, elegant, dar sobru prin ținută, trimite la analogii occidentale din secolul al XVI-lea. Este o piesă excepțională pentru spațiul transilvănean, dar prezența îi confirmată de statutul social pe care îl avea ca soție a lui Valentin Török. Roba, redată într-o alternanță de dungi din ocru roșu și galben, este închisă în față și are mânecile strâmte până la fantele din zona umerilor. La gât se observa un guler alb încrețit, iar desenul lui Szinte redă și manșetele, tot albe. Șiruri de perle, însoțite de o tușă neagră, decorează liniile verticale ale rochiei. Talia este subliniată de un brâu cu dungi oblice care, în schița lui Szinte, se continuă în față, până la poale⁴⁶. Din copia comparată cu imaginea actuală, reiese că părul îi era prins într-o rețea de perle care dădea feței forma de inimă. Cu totul diferită este vestimentația Marei, a cărei sobrietate este în primul rând cromatică, distonând cu cel al Catarinei. Un veșmânt gri a fost combinat cu o cămașă la care se văd mânecile și gulerul albe; un șorț încrețit la brâu și un văl de cap cu capetele lăsate liber, tot albe, completează costumul⁴⁷. În ambele cazuri, în primul rând datorită repictării, nu se mai distinge nici o trăsătură facială.

Modelul de biserică pe care ctitorile îl susțin ne confirmă aspectul general al construcției, cu turn vestic și altar poligonal, corespunzător în linii mari siluetei actuale, păstrat chiar și după refacerea părții apusene⁴⁸. În privința detaliilor însă, sunt câteva neconcordanțe chiar și față de sursele secolului al XIX-lea. Ferestrele au fost redată cu închideri semicirculare și, probabil spre a fi văzute, au fost plasate împreună cu intrarea rectangulară, pe latura nordică, chiar dacă se aflau pe sud. Acoperișul a fost indicat cu o nuanță gri-albastră și tușe albe.

În afara tabloului votiv, nume din familia Cherepovici mai sunt menționate și de epigrafele unor pietre sculptate, unele descrise încă din secolele XVIII și XIX⁴⁹. Deoarece a fost descoperite în poziții secundare și în stare fragmentară, nu se pot face decât reconstituiri minore, cu toate că ornamentele renascentist târzii și tipurile de piatră se aseamănă între ele. O parte din cele descifrate în secolul al XIX-lea au dispărut între timp, astfel că în aceste cazuri, redăm inscripțiile și

⁴⁵ Pentru semnificația religioasă a acestei categorii de imagini, o analiză aplicată Moldovei, la Maria Crăciun: *Orthodox Piety and the Rejection of Protestant Ideas in 16th century Moldavia*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. ed. Maria Crăciun, O. Ghitta, Cluj-Napoca, 1995, p. 70-92.

⁴⁶ Deși se mai păstrează destul de puțin din imaginea Catarinei (partea superioară a corpului, cu mâna dreaptă, ca și două mici suprafețe în care se mai vede brăul), comparând, se poate deduce ca Szinte a făcut reîntregiri grafice acolo unde fresca era prea deteriorată.

⁴⁷ Pentru analogii ale detaliilor celor două costume, specifice secolului al XVI-lea și găsite în Transilvania, cu precădere în izvoarele scrise (șorțuri și brăie, scufii de mărgăritare, testemele), vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, Buc., 1970, p. 165, 170, 175-17.

⁴⁸ Ridicată cu aproximativ un l m mai la vest față de cea inițială: Luminița Dumitriu, *op. cit.*, p. 193.

⁴⁹ Torma K., *op. cit.*, p. 55-57.

descrierile ornamentelor după Torma, cu întregirile lui, confruntate însă și completate cu cele de astăzi, cu documente scrise sau cu schițele lui Horváth⁵⁰.

Unul din fragmentele înregistrate de Torma a avut inscripție bilingvă. Un text slavon se afla în partea superioară, între brațele unei cruci duble, iar un altul, latin, în partea de jos, cu rândurile dispuse pe orizontală. Torma îl redă numai pe cel latin: *EPITAPHIVM / OLCZARAVIT MOERENS... / MARGARETAE SEPULCHRUM ... / NATAE, NOMEN CVI C... / SUAE, ISTA VIRUM C... / AMORE, DEVMQ[UE]... / GENUS, HAN[C]... [NOBI]/ LITATQUE...*⁵¹. Astăzi o piatră din zona bisericii mai păstrează o mică parte din aceeași ornamentație, ca și din inscripție: *...PH... / OLCZAR... / MARGARE... / SUAE... ISTAV... / AMORE...*, ceea ce ne face să credem că Torma a copiat-o corect. Marginile i-au fost decorate de o *kyma recta* cu decor vegetal și un șir de ove despărțite de lancete. Același ornament îl găsim pe alt fragment, cu un braț de cruce (18 cm) și care mai are la dreapta, jos, câteva litere în limba slavonă; din vechea descriere deducem că sunt două părți ale aceleași lespezi, atribuită mormântului Catarinei⁵².

Alte două pietre, pentru care nu dispunem decât de prezentările lui Torma, au purtat se pare doar inscripții în limba latină. Una a avut în câmpul superior o cunună împletită cu un coif, încadrată de o inscripție marginală care începea din stânga: *[M]AGNIFICI · D[OMINI] / VLADIMIR[I]...*, iar în partea de jos: *MOSCOVITHA[E]... / ANN[O] D[OMINI] MD · LXX ... / XVI ANNO AET[ATIS]...*⁵³. Conform textului, personajul căruia i-a comandată piesa a fost Vladimir Moscovitul. Cea de-a doua avea caracteristici asemănătoare, cu text marginal, în limba latină, începând tot din stânga: *HIC SEPULTUS JACET SASVAR[IE]NSIS] NICOLAUS C[HEREPOVIT]...*, ca și blazon inclus într-o cunună. În jumătatea superioară, inscripția se completa cu *MAGNIFI[CUS] [DOMINUS] [NI] / COLAUS ... / [CHEREPO]VIT · CAP[ITANEUS] / ALFELDIEN[SIS] [SERENISSIMI] [IOA]/ NNIS · ELEC[TI REGIS] / CONSILI[ARIUS] [ANNO DOMINI] / 156[2]...*⁵⁴. Monumentul de la care provenea a fost destinat lui Nicolae Cherepovici⁵⁵.

Din aceeași categorie de pietre tombale, recent a fost redescoperită și o altă piesă, care constituie partea dreaptă a unei lespezi cu inscripție marginală, în latină, blazon cu elemente de feronerie, încadrat de o cunună ovală și inscripție de șapte rânduri în slavonă, în partea de jos. Cununa a fost încadrată la colțuri de o decorație

⁵⁰ KÖH. *Tervtár*, K 4801 (MOB 5219), K 4802 (MOB 5218). Din păcate desenele lui Horváth nu sunt făcute la scară și omit inscripțiile, acesta fiind interesat doar de ornamentele sculptate; cu o singură excepție – redată în ultimul desen, reprezentând jumătate dintr-o cunună ce decorează și acum bolta navei, toate sunt de pe fragmente tombale.

⁵¹ Torma K., *op. cit.*, p. 55-56.

⁵² Budai F., *Magyarország polgári historiájára való lexikon a XVI. század végéig*, III, p. 454; Torma K., *op. cit.*, p. 59; S. Dragomir, *op. cit.*, p. 147.

⁵³ Torma K., *op. cit.*, p. 55.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 56.

⁵⁵ Anul decesului este cunoscut din documentele scrise: E. Hurmuzaki, N. Iorga (red.), *Documente privitoare la istoria românilor*, XI (1517-1612), Buc., 1900, p. XII-XIII, 875 (în continuare Hurmuzaki).

din frunze de stejar, perechi, prinse cu butoni sau cu ornamente în formă de ghindă, ca în unul din desenele lui Horváth⁵⁶. Pe marginea păstrată se poate vedea cu litere antiqua: ... *O FILIIS DULCISIMIS*..., iar în cuprinsul inscripției slavone, o dată - 4 ianuarie 1589 și un nume - ГОСПДЖА МАРА.

În zona bisericii mai există și alte resturi de ale unor pietre sculptate, dar fără inscripții. Două sunt fragmente din marginea aceleiași lespezi (gresie, în total cu 66 x 23 x 13 cm), cu partea superioară exfoliată, care ar corespunde unui desen executat de Horváth. Decorul păstrat este alcătuit dintr-o astragală cu semiove depărțite de lancete și o *kyma recta* cu frunze, încadrată de listele. La capătul din dreapta, în partea inferioară, are o gaură de prindere. Ornamente asemănătoare, dar cu frunzele mai simple, găsim și pe marginea altui fragment (gresie, cu 29 x 28 x 17 cm). O ultimă piatră păstrată (calcar cu 37 x 30 x 14,5 cm), cu profilatura alcătuită dintr-o *kyma recta* simplă și listele, pare să poarte pe suprafața plană urme ale unui desen pregătitor pentru inscripționare.

Înafara celor menționate deja, la Horváth mai întâlnim desenele unor pietre despre care putem presupune că au fost părți ale unor cutii de sarcofage scunde. Primul redă o ornamentație alcătuită dintr-o alternanță de bucranii cu aripi – perechi ce susțin potire, încadrată de un șir de baghete orizontale legate de mici motive rotunde (perle). Ornamentația de pe soclul sarcofagului este cu motive vegetale, probabil cu aceeași dispunere ca la fragmentele păstrate. Al doilea pare să fie schița unei pietre de proporții și mai reduse decât restul (mormânt de copil?) și are în partea superioară reprodusă o scotie, două listele ce încadrează un șir de frunze dispuse pe o *kyma recta* (elemente întâlnite anterior); dedesubt, un vrej vegetal unește rozete cu opt petale, de potire inversate, ale căror cupe au luat forma frunzelor. Câmpul ultimei este delimitat de mici baghete unite prin perle și rozete sau jumătăți de rozete înscrise în cerc la extremități; panoul central are decorație din vrejuri și cupe de flori afrontate, unite de rozete. Deasupra, pe marginea de capac, se repetă aceleași motive vegetale, ca și în cazul majorității pieselor descrise mai sus.

Două aspecte ies în primul rând în evidență la toate aceste fragmente lapidare: motivele sculptate, cu precădere nonfigurative și bilingvismul celor pe care le presupunem că provin de la monumentele închinare Catarinei și Marei, personajele tabloului votiv. Monumente funerare cu inscripții duble, latine și slavone, mai pot fi întâlnite în cel puțin două cazuri în Transilvania secolului al XVI-lea: pe piatra funerară a lui Mihnea-Vodă la Sibiu⁵⁷ și la mormântul Zamfirei, fiica lui Moise-Vodă, de la Prislop⁵⁸.

Existența unor piese arhitectonice înrudite stilistic cu ornamentele pietrelor funerare prezentate anterior este confirmată de cercetarea de parament, de cea

⁵⁶ KÖH. Tervtár, K 4802 (MOB 5218).

⁵⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, fig.705, cu textul în limba latină dispus pe margine, iar cu cel slavon, de o parte și de alta a unei cruci.

⁵⁸ A. Kovács, *Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise Vodă*, în *AIIA Cluj*, XXVII (1985-1986), p. 365; ar fi avut în componență o lespede cu întreaga inscripție în limba latină, cea slavonă aflându-se pe altă piatră suport.

arheologică sau sursele grafice și iconografice. Două dintre acestea, care au constituit lintelul unui portal renascentist (modelat cu talon și o succesiune de listele)⁵⁹, au fost încastrate la restaurarea din secolul XX pe colțurile de vest ale navei. Probabil sunt din cele văzute de Torma, înainte de reparațiile secolului al XIX-lea, parte în componența ușii pronaosului, parte secundar, în pronaos⁶⁰. Lintel cu formă asemănătoare indică în plan și Szinte, pentru ușa sudică a navei⁶¹, dar și Horváth, la ușa pridvorului⁶²; de asemenea, intrarea figurată în macheta bisericii are tot cadru rectangular. Încadrarea lor stilistică vine să confirme intervențiile constructive din secolul al XVI-lea, la care s-a mai făcut referire și care au mai cuprins înălțarea unui pridvor din piatră în dreptul intrării sudice⁶³, a unui zid de protecție pentru cimitir, surprins arheologic pe latura nordică⁶⁴, și nu în ultimul rând, amenajarea a unei cripte în interiorul navei⁶⁵. Cercetarea arheologică n-a avut însă amploarea necesară și pentru a verifica dacă în apropierea bisericii, ctitorii din secolul al XVI-lea au dispus și de un spațiu de locuit, iar documentele contemporane lor nu ne transmit date despre vreo curie la Bârsău. O asemenea construcție ar fi de căutat, la sud de biserică, unde Torma semnalează resturi ale unei construcții despre care presupune că provin de la o casă parohială sau de la o *mănăstire* și eventual, pe moșia din secolul al XIX-lea, a lui Ákos Baternay, pentru care tradiția locală mai păstra informația că ar fi cuprins ruina unui *castel*, ridicat de stăpânii bisericii⁶⁶.

În general, există destul de puține izvoare primare pentru istoria familiei Cherepovici, iar genealogia întocmită de Alexa Ivić – singura găsită – este foarte restrânsă⁶⁷. Nicolae, cel dintâi membru cunoscut cu acest nume în secolul al XVI-lea, s-a căsătorit la o dată nepreciată cu Mara⁶⁸, fiica lui Petru Ovcarovici cu care a avut două fiice, Catarina și Elena. Proveniența lui Cherepovici este trădată de particula *Alfeldiensis*, care îi apare și pe piatra tombală. La început, un simplu căpitan sârb, Nicolae Cherepovici, și-a creat treptat, prin merite militare și prin

⁵⁹ Deschiderea pe care o dă alăturarea lor este de 1,15 m.

⁶⁰ Torma K., *op. cit.*, p. 53-54. Care după unul din releveele lui Szinte, unde a fost marcat un lintel de ușa, trebuie să fi fost cea dinspre sud, în funcțiune și în anul 1886 (*KÖH. Tervtár*, FM 41, *MOB* 545).

⁶¹ *KÖH. Tervtár*, K 4800, *MOB* 1517.

⁶² *KÖH. Tervtár*, FM 41, *MOB* 545.

⁶³ Horváth, la *KÖH. Tervtár*, K. 4800 (*MOB* 5217) și Luminița Dumitriu, *op. cit.*, Pl. I.

⁶⁴ *Ibidem*; despre zid de incintă și la Torma K., *op. cit.*, p. 55.

⁶⁵ Boltită, din cărămidă, cu două compartimente și care a cunoscut o refacere după secolul al XVI-lea; a funcționat până în secolul al XVIII-lea, când a fost dezafectată: Luminița Dumitriu, *op. cit.*, p. 190-191.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 61. Tradiția locală însă se putea referi și la posesori mai târzii; spre exemplu, la conscripția din 1699, așezarea figurează la Fodor György și Tiszta László: Kun R., *Oklevelek és kivonatok az Országos levéltárból (1526-1786)*, în *HTRTE*. X (1899), p. 97.

⁶⁷ Ivić A., *Istorija Srba u Ugarskoj pada Smedereva do serbe pad Čarnojevićem (1459-1690)*, 1914, p. 173; idem, *Rodoslavie tablice*, Novi Sad, 1928, tab. 13.

⁶⁸ Și nu cu Ursula de Gârliște, cum apare în mod greșit în unele surse: N. Iorga, *Elena Cherepovici, Doamna lui Petru-Vodă Mircea al Țerii Românești*, în *R. Ist.*, XVI (1930) nr. 7-9, p. 156; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. II. *Acte și scrisori (1573-1584)*, II, 1930, p. 79, nota 2.

diplomație, o poziție socială notabilă în rândul nobilimii principatului. Atitudinea sa – una obișnuită în epocă, a oscilat în funcție de evoluția evenimentelor între cele două partide aflate în conflict – a împăratului Ferdinand și a familiei Zapolya. În 1542 se adresa împăratului din postura unui căpitan aflat în serviciul lui⁶⁹, iar în 1545, primea titlul nobiliar *de Sasvar*⁷⁰ de la Izabella Zapolya⁷¹. În 1551 refuza să sprijine trupele lui Ferdinand la asediul cetății Becicherec⁷², pentru ca în 1553⁷³ și 1554⁷⁴ să se afle din nou în relații cordiale cu împăratul. Nu știm să fie pedepsit pentru vreo infidelitate, dimpotrivă, după întoarcerea Izabellei și a lui Ioan Sigismund, ajungând membru al consiliului princiar (1556-1558)⁷⁵, al Dietei (1558)⁷⁶ și ban al Caransebeșului (1559)⁷⁷.

Așa cum și inscripția votivă o prezintă, Catarina, cea dintâi fiică, a fost căsătorită cu Valentin Török de Enning, comitele suprem al Hunedoarei⁷⁸. Elena însă, a avut două căsătorii, mai întâi cu Petru cel Tânăr al Țării Românești⁷⁹, iar cea de-a doua cu Vladimir Moscovitul, un *egregius* cunoscut doar cu numele⁸⁰. Din Țara Românească, Elena s-ar fi întors în 1566, împreună cu o fiică, Tudorița⁸¹.

Bunele relații avute cu Petru Petrovici, Izabella și Sigismund Zapolya se deduc din participările la conflictele militare în favoarea lor, din funcții atribuite, dar și din alianța matrimonială care se încheie cu familia domnitoare din Țara Românească.

La scurt timp după ce a negociat primul aranjament matrimonial al Elenei, în 1562, Nicolae Cherepovici a decedat⁸². Pe Mara – sau Margareta, cum o numesc textele în limba latină – o întâlnim multă vreme după moartea soțului, fiind pomenită și de un document de la 1581⁸³. Catarina dispăre și ea în 1572, Valentin Török recăsătorindu-se apoi cu Margareta Orbai⁸⁴. Anul dispariției lui Vladimir

⁶⁹ Alături de alții, *vestre serenissime maiestati fideles capitanei Rascianorum*. A. Ivić, *Istoriya Srba ...*, p. 148.

⁷⁰ Localizată între Remetea Mare și Ianova: C. Suciu, *op. cit.*, II, 1968, p. 399.

⁷¹ Torma K., *op. cit.*, p. 60, titlu confirmat de inscripția funerară, dar și de un act târziu care o menționează pe Mara (1581). Kemény J., *Diplomatarii Transsilvanici*. Appendix, D12, f. 102.

⁷² Sipos Ibolya, *Rolul banului de Caransebeș-Lugoj în cadrul luptelor interne din Transilvania de la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie – Istorie*, V (1997), p. 224.

⁷³ Care i se adresa cu *egregio fideli nobis dilecto Nicolao Cherepovith* (1553): Veress E., *Déva és környéke Castaldo idejében*, în *HTRTÉ*. IX (1896-1898), p. 65.

⁷⁴ Rupp J., *Magyarország helyrajzi története*, II, Bp., 1876, p. 230-231.

⁷⁵ Trócsányi Zs., *Erdély központi kormányzata 1540-1690*, Bp., 1980, p. 26.

⁷⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 144.

⁷⁷ Pesty F., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, 1878, doc. 210, p. 278-279.

⁷⁸ Nagy I., *Magyarország nemes családjai*, XI, Pest, 1865, p. 293-294, greșit numită Ana, în tabelul genealogic.

⁷⁹ Și nu cu Petru Schiopul, așa cum eronat s-a transmis din secolul al XIX-lea o informație care mai este încă în uz.

⁸⁰ Documentat în 1572, când apare ca soț al *magnificei* Elenei: S. Dragomir, *op. cit.*, p. 10, nota 2, cf. A. Ivić, *Istoriya Srba ...*, p. 183, și 1576: Kemény J., *op. cit.*, D12, f. 19.

⁸¹ Hurmuzaki, XI, p. XIII-XIV.

⁸² *Ibidem*, p. XII-XIII.

⁸³ J. Kemény, *op. cit.*, D 12, f. 102.

⁸⁴ Nagy I., *op. cit.*, XI, p. 294.

Moscovitul, pomenit ultima oară de documentele scrise în 1576, este de presupus după epigrafele care îi redau mai numele, că a fost 1586 sau 1596. Pentru Elena și Tudorița, pe care le mai întâlnim doar în 1572⁸⁵, nu avem indicii în acest sens.

Modul în care s-a făcut identificarea personajelor tabloului votiv comportă o discuție aparte. Inscripțiile nominalizează pe Mara, fiica lui Petru Ovcarovici, soția răposatului Nicolae Cherepovici și pe fiica sa Catarina, soția lui Valentin Török. Din această perspectivă, cele două femei au fost cel puțin ctitorile învelișului de frescă. Prezența Marei Cherepovici a fost de la început una dintre certitudinile celor care au tratat despre Bârsău – exceptând pe Nicolae Iorga⁸⁶, dar nu aceeași situație se poate constata pentru personajul care o însotește. Ceea ce s-a formulat în legătură cu acest subiect, în lipsa inscripțiilor, este simptomatic din perspectivă istoriografică. O anumită tendință, excesivă uneori, de a lega, în lipsa unor date certe, nume din elita socială, dar mai ales politică, de ctitoririle de tot felul s-a manifestat și în acest caz. De la presupunerile lui Torma⁸⁷ și de la rezerva exprimată de Silviu Dragomir⁸⁸ s-a ajuns la certitudinea, că alături de Mara ar fi fost reprezentată cea de-a doua fiică, Elena, personaj unanim cunoscut ca fiind soția domnitorului Petru cel Tânăr, fiul lui Mircea Ciobanul și al Chiajnei. Fostă soție de domnitor, chiar și pentru scurt timp, Elena a părut mai potrivită pentru postura de ctitoră a picturii de la Bârsău⁸⁹.

Sursele invocate pentru evoluția socială a lui Cherepovici îi asociază numele și cu câteva posesiuni. Lista este una foarte redusă, dar pare să demonstreze că în timp, și-a căutat locuri mai sigure de rezidență, din comitatele Hunedoara și Alba. Aceeași intenție poate exprima și căsătoria cu Mara Ovcarovici. În ceea ce privește *Sasvar*-ul, cu care a fost înnobilit sau alte posesiuni din comitatul Timiș, alături de care această așezare se constituise anterior într-un grup (Iermata, Ianova și Orțișoara), aflat la același stăpân – Ștefan sau Milița Bradach⁹⁰ – nu este sigur i-au intrat cu adevărat în stăpânire. Nici despre Brănișca (comitatul Hunedoara), zălogită de împăratul Ferdinand în 1553⁹¹, nu sunt informații că ar fi deținut-o efectiv. Tot împăratul i-a aprobat, în schimbul unor sume de bani, preluarea temporară a patru posesiuni din comitatul Alba care fuseseră ale episcopului din Cenad: Țapu, Șoroștin, Cenade și Mănărade⁹². Moșiile n-au mai putut fi răscumpărate de episcop, iar familia Cherepovici a rămas în stăpânirea lor. După

⁸⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 10.

⁸⁶ Care considera că au fost ctitore Elena și Tudorița: N. Iorga, *op. cit.*, p. 154-157.

⁸⁷ Torma K., *op. cit.*, p. 57, în legătură cu Mara și Catarina, ale căror nume le-a găsit printre epigrafe.

⁸⁸ Care s-a mulțumit să pronunțe doar numele Marei, deoarece doar inscripția ei îi era cunoscută dintr-o sursă mai veche S. Dragomir, *op. cit.*, p. 143.

⁸⁹ V. Drăguț, *Pictura murală ...*, p. 68; idem, *Arta creștină*, p. 268; M. Porumb, *Pictura românească ...*, p. 68; idem, *Dictionarul ...*, p. 36; C. Moisescu, *op. cit.*, 182 etc.

⁹⁰ Văduva lui Nicolae Kendeffy: I. A. Pop, *Din documentele Arhivei Naționale Slovacă de la Bratislava, despre Țara Hațegului la începutul secolului al XVI-lea*, în *Sargetia*, XVIII-XIX (1984-1985), p. 217, devenită soția lui Petru Ovcarovici. De la Torma este cunoscut ca pentru donarea acestor posesiuni lui Cherepovici se opune, în 1545, Ioan Kendeffy, ruda Miliței: Torma K. *op. cit.*, p. 60.

⁹¹ În 1553, după Veress E., *Déva és környéke*, p. 65.

⁹² La care era părtaş și vicarul din Alba Iulia, Megyesi Ferenc: Rupp J., *op. cit.*, II, p. 230.

moartea lui Nicolae însă, a fost nevoie de un act, care să le confirme urmașelor proprietatea asupra lor și acesta a fost emis de Ștefan Bathory în 1572⁹³.

Dintre toate moșiile, pentru Mănărade avem date certe că a fost rezidență a familiei, chiar dacă numai una vremelnică, fiind locul de unde era pețită Elena, în 1562. La întoarcerea din Țara Românească (1566), Ioan Sigismund solicita pentru ea găzduirea provizorie în cetatea Devei, până la recuperarea propriilor bunuri aflate în mâini străine⁹⁴. Evenimentul coincide cu contestările pe care moștenitoarele lui Cherepovici le aveau pentru posesiunile din comitatul Albei, între care se afla și Mănărade. Este posibil ca datorită lor, Mara să se fi orientat spre alt loc de rezidență, cel în care va rectitori lăcașul de cult.

Pentru Bârsău nu există un act de proprietate, dar acesta poate fi dedus, în parte, din manifestarea dreptului de patronat asupra bisericii – exprimat prin rectitorire, parte dintr-un act ulterior decesului lui Cherepovici. Pentru modalitatea prin care moșia cu biserica i-a intrat în stăpânire sunt posibile două variante. Una este legată de relația directă de rudenie între familia Cherepovici și cei în posesiunea cărora se afla la un moment dat târgul Șoimuș. Din 1542 aflăm că tatăl Marei, căpitanul sârb Petru Ovcarovici a purtat titulatura nobiliară *de Șoimuș*⁹⁵. Cum Bârsăul fusese înainte pertinența acestui district el putea să reprezinte sfertul de fiică convenit din posesiunile părintești. O altă cale ar fi fost cea directă, printr-o danie către Cherepovici, domeniul fiind disponibil în jurul lui 1550. O asemenea donație a mai făcut și împăratul Ferdinand pentru Ioan Kendeffy, în 1551⁹⁶. În acest caz, intrarea în stăpânire a lui Cherepovici ar fi fost posibilă după această dată. Dar, indiferent de modalitatea sau de momentul în care s-a produs preluarea moșiei, relevant este că pe văduva lui Cherepovici o regăsim într-un document din 1581, alături de toți cei care își afirmă drepturi de proprietate la Șoimuș⁹⁷.

Despre alte averi ale familiei sunt la fel de puține informații: sume de bani la schimb cu deja menționatele posesiuni⁹⁸ sau obiecte date zălog, probabil din perioada în care se executau lucrări la Bârsău⁹⁹.

Așadar, în momentul în care cei din familia Cherepovici au intrat în posesia moșiei au găsit acolo o modestă construcție de cult, cu nava simplă și un altar decroșat și turn clopotniță, ridicată într-o etapă anterioară. Lucrările, nu de foarte mare anvergură, comandate de noii proprietari au fost menite să îmbunătățească starea în care se afla, pentru a putea funcționa ca și spațiu liturgic, dar și să-i reamenajeze interiorul pentru un alt rol cu care a fost investită, acela de

⁹³ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 10, nota 2, cf. A. Ivić, *Istorija Srba ...*, p. 183.

⁹⁴ Hurmuzaki, XI, p. XIII, XIV, 875; S. Dragomir, *op. cit.*, p. 10-11.

⁹⁵ J. Kemény, *op. cit.*, D10, f. 72. Este vorba despre târgul din comitatul Hunedoarei și nu despre cetatea Șoimuș; S. Dragomir, *op. cit.*, p. 144.

⁹⁶ Cu cele 9 pertinențe, între care și Bârsăul: Veress E., *Hunyadvármegye János király és Isabella királyné korában*, în *HTRTÉ*. XIV (1904), p. 71.

⁹⁷ Kemény J., *op. cit.*, D10, f. 102.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 146, 160; Rupp J., *op. cit.*, II, p. 230-231; Veress E., *Déva és környéke*, p. 65.

⁹⁹ În inventarul Zamferei, fiica lui Moise Vodă, la 1575, între bunurile zălogite se găsesc și două lanțuri de aur ale soției lui Nicolae Cherepovici: A. Veress, *Documente privitoare ... II, Acte și scrisori*, II, nr. 72.

spațiu funerar privat¹⁰⁰. Nu avem indicii despre hramul inițial, dar cel de după rectitorire a devenit *Sfântul Nicolae*, patronul spiritual al lui Cherepovici.

Toate acestea se pot atribui unei perioade din timpul celor două personaje ale imaginii votive. Absența lui Cherepovici din rândul lor, opțiunea de a închina ctitoria sfântului care îi era patron și inscripțiile lapidare care îi pomenesc numele, asociate cu textul inscripției pictate, care o prezintă pe Catarina drept soție a lui Valentin Török, dau ca răstimp de realizare a picturii intervalul 1562-1572¹⁰¹. Nominalizarea târzie a Marei în documentele scrise, mai târzie decât a celorlalți membri ai familiei, invocarea testamentului ei într-o sursă din secolul al XVII-lea¹⁰², apariția numelui său și pe lespedea care poartă anul 1589 argumentează, nu doar că ea a fost în proprietatea moșiei, ci și că a fost persoana care și-a asumat responsabilitatea îngrijirii sufletelor celor apropiați.

New Remarks on a Topic with Few Sources: the Church of Bârsău in the 15th and 16th Centuries (Abstract)

The author investigates the case of the medieval church of Bârsău, a Romanian village situated in the former Hunedoara County. The village was not mentioned in the medieval written sources. The first investigation on the church belongs to Károly Torma, who published a study in 1879. This article contains a great deal of useful data, but in the same time mistakes too. Torma discovered frescoes in the church: a votive picture displaying two ladies from the family of Nicolas Cherepovici, a Serbian nobleman. Slavonic inscriptions accompany the image, and in the church are several fragmentary inscriptions on funerary stones, too.

Due to a wrong assumption – that the medieval church was demolished – until 1966 the scholars believed that the present building was a reconstruction made in the nineteenth century. Therefore, no special attention was granted to the building, assuming that it is not worth for historical research. In fact, the church was extensively repaired and under the cement plaster, the original frescoes were preserved. Between 1882 and 1886, Gábor Szinte and Miklós Horváth made sketches on the ground-plan of the church, on the frescoes and on the funeral stones. Unfortunately, these sketches were not available to the Romanian scholars before 1989.

During the last decades both the frescoes and their copies are accesible to the scholarly research. On the basis of these iconographic sources, combined with the written, and archaeological ones, the autor identified the persons of the female founders and the patron-saint of the church represented on the frescoes. The ladies are the wife and the daughter of Nicolas Cherepovici: Mara or Margareta and Catarina.

The author analyses the conditions of obtaining the domain of Bârsău by the Cherepovici family, and the reasons why they repaired and re-painted the church. The Cherepovici family received the village of Bârsău by inheritance from Mara's father (Peter Ovcarovici), as it is mentioned in a source referring to the domain of Șoimuș (Hunedoara County) or by a donation from Izabella Zápolya. The first variant is supported by the fact that in several documents from the 15th

¹⁰⁰ Menținut și în secolul al XVII-lea, probabil de cei care au preluat posesiunea cu biserica, după care înmormântările își pierd caracterul exclusiv. În același secol este datată și o reamenajare a criptei care a funcționat până în secolul al XVIII-lea: Lumința Dumitriu, *op. cit.*, p. 191.

¹⁰¹ Până acum datată înainte de 1563: M. Porumb, *Pictura românească ...*, p. 68, sau în jurul lui 1570: V. Drăguț, *Pictura murală ...*, p. 68, în funcție de prezența Elenei în Transilvania.

¹⁰² După moartea Marei, rămasă fără urmași direcți, posesiunea a fost revendicată de Sigismund Balintici: S. Dragomir, *op. cit.*, p. 147, cu care se înrudea prin sora ei Elena, căsătorită cu un antecesor – Ștefan Balintici: Kővári L., *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, p. 18.

century, Bârsău is part of Șoimuș domain, and the noble-title of Mara's father is given by this settlement. The remains of funeral stones belonging to the members of the family, with inscriptions, and the crypt – discovered in the center of the nave, and dated in the 16th century – show that the church of Bârsău became a funeral place. The pious action of rebuilding and re-painting the church is explained by this intention: to transform the church into funeral place. This transformation probably happened after 1562, the year of Nicolas Cherepovici's death.

The investigation on the painting obtained more precise results on the date of the paintings, the extent of others additional rebuilding-works and their types. The paintings were made between 1562 and 1572, and before realizing them, the nave and the vaults of the altar was renewed. In the same time, a crypt was made in the nave, a porch was added to the southern entrance, and a circular wall was made around the church.

These architectural transformations made in the 16th century, and comparing the architectural features of the church with analogies, the author argues that – despite of the previous thesis of historical literature – the foundation of the church of Bârsău could took place before the beginning of the 15th century.